

ISSN 2367-7031 / www.piron.culturecenter-su.org

БРОЙ # 11 / ЗИМА 2015 / ИЗКУСТВА И ПАМЕТ

URL: <http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-11-sstavru-bolestta-altshajmer-antiizkustvoto-na-zabravata.pdf>

Болестта Алцхаймер – (анти)изкуството на забравата. Солидарност след идентичността.

Стоян Ставру

Резюме: Статията разглежда някои философски въпроси, поставени от състоянието на болния от болестта Алцхаймер. В контекста на едно от заболяванията на старостта, утвърждаваща се все повече като важна част от бъдещето на света, се поставя проблемът за паметта и забравата като основи на идентичността. Главното питане на автора е възможна ли е общност (заедност) без паметта или по друг начин казано - възможна ли е солидарност след идентичността?

Ключови думи: памет, забрава, болест, идентичност, солидарност

Стоян Ставру е доктор по право, доктор по философия, Институт за изследване на обществата и знанието към Българска академия за науките, основател на Професионален правен сайт „Предизвикай правото!“ (ChallengingTheLaw.com).

Заболяването Алцхаймер става все по-често споменавано като един от „бичовете“ на съвременния живот¹, в битката на медицината срещу болестите и старостта. Въпреки огромните надежди, които се възлагат на неврологията, болестта Алцхаймер все още се определя като „нелечимо, дегенеративно и терминално заболяване, описано за пръв път през 1906 г. от германския психиатър и невропатолог Алоис Алцхаймер и наречено на негово име“. Болните от Алцхаймер са и още дълго ще бъдат част от нашия свят², но биват възприемани от останалите („здравите“) по различни и противоречиви начини³. Най-често те са разглеждани като загубили се личности. Като хора, ограбени в своята памет. Хора, които са забравили⁴ и не могат да разкажат за себе си и така постепенно престават да съществуват за другите.⁵

В настоящия доклад бих искал да реабилитирам човека отвъд способността му да разкаже своята история. Да се опитам да видя болния от Алцхаймер като личност, но от един друг, ирационален и несъвременен тип. Личност, която не може да се събере в една история. Не може да постигне неделимост. Да стане индивид. Без паметта за себе си, тя е разглобена на парчета. Тя не живее във времето, което произвежда паметта. А живее „на парче“. Парчета от „чисто“ тук и сега. Мозъкът на болния не може да сглоби от спомените история⁶. Дори и „след паметта“, тялото помни и реагира, но не може да подрежда, свързва и обяснява. Болният изглежда объркан, но той все още е пред нас като интенционално тяло - като тяло, което може да ни разпознае и от което можем да вкусим от същия човек. Времето е разхвърляно, но радостта е истинска. Преживяванията са

¹ В Северна Америка болните от Алцхаймер са над 6 милиона, в Европа - над 5 милиона, в Австралия - над 230 000 хиляди. Смята се, че в света болните, живеещи с Алцхаймер, са над 50 милиона; J. Zeisel, *I'm Still Here: A New Philosophy of Alzheimer's Care*, London, 2009.

² P. J. Whitehouse/ Daniel George. *The Myth of Alzheimer's: What You Aren't Being Told About Today's Most Dreaded Diagnosis*, London, 2008, 5.

³ Настоящото изложение има предвид първите и средните фази на болестта Алцхаймер, но не и късните стадии на болестта, при които болният постепенно изпада във вегетативно състояние и поведението му наподобява това на лицата с акинетичен мутизъм. В тези случаи „пациентите имат все по-малко взаимодействия с физическата и социалната среда и реагират на все по-малко стимули от заобикалящата ги среда. Техните емоции са заглушени. Поведението им се доминира от отсъстващо, апатично, празно, нефокусирано няма изражение“ [Дамазио, 2014: 263]. Посоченото състояние се наблюдава при „пациентите, които получават добри медицински и сестрински грижи и които оцеляват най-дълго“.

⁴ Съвременните изследвания показват, че изолацията на болните от Алцхаймер и затварянето им в изолирани пространства води до влошаване на болестта [L. Welberg, 'Neurodevelopment: Isolation reduces myelination', *Nature Reviews Neuroscience*, 2012, № 13 738-739].

⁵ Разбира се, има и изключения, като например датското градче Хогвей (Hogeway), където живеят само хора, страдащи от Алцхаймер и деменция. В него къщите са построени в 23 уникални стила, отговарящи на историческите особености на архитектурата към момента, в който е спряла да функционира краткосрочната памет на болните (50-те, 70-те, годините на 2000). Така хората с Алцхаймер не преживяват конфликта между намаляващите им спомени (неумолимото разяждане на миналото) и реалността (неумолимото настъпване на бъдещето), а могат да се чувстват „у дома“ [J. Planos, "The Dutch Village Where Everyone Has Dementia. The town of Hogeway, outside Amsterdam, is a Truman Show-style nursing home.", *The Atlantic*, 14 November 2014, достъпно на http://www.theatlantic.com/health/archive/2014/11/the-dutch-village-where-everyone-has-dementia/382195/?single_page=true] – обитавайки място, което им позволява да живеят в тяхната „наративна реалност“ [D. Spence, *Narrative Truth And Historical Truth: Meaning And Interpretation In Psychoanalysis*, London, 1982, 31].

⁶ Вж. описание на функциите на мозъка по сглобяване на света от сетивните възприятия, постъпващи в него като дразнение от различни части на тялото; M. S. Gazzaniga, *The Mind's Past*, London, 2000, 73.

лишени от сложността на времето (минало-настояще-бъдеще), но са изпълнени с искреност.

1. Грешката на Декарт?

Задълбочаването на болестта отнема паметта, дълбае празнина в наратива, който всеки разказва за себе си. Болният спира да споделя контекста на общото минало, който по правило поддържа общността. Той не може да се самоопредели, не може да се обърне назад към времето и да намери в него своите основания. Но той не е човек без корени във времето. Тялото му продължава да пази част от неговата същност. Загубата на паметта не му отнема човешкото до степен, която превръща пациента в „чисто“ тяло. Защото тялото никога не е „чисто“, не е „освободено“ от опит, макар и да не може да го разкаже като история. Опитът може да стане видим, ако към антиизкуството на болестта подходим с нови форми на комуникационно изкуство, при което взаимодействието не е базирано на „събирането“ на личността във времето, а на случващото се в тялото „тук и сега“. Защото „Грешката на Декарт“, постулираща, че мисленето е определящо за човешката същност, противоречи на опитното правило, което всички познаваме и което е категорично, че биването винаги е преди мисленето⁷. Преди да започне да мисли (да помни), всеки един от нас е бил биващо тяло. Детето е също толкова човек, колкото и човекът, загубил паметта си.

Болестта Алцхаймер не е част от „нормалното“ развитие на човешкия живот с възрастта. С напредването на възрастта настъпва старостта. Старостта настъпва, когато тялото ти те догони. Когато започне да застига желанието ти за бъдеще, копнежът ти към свобода и автономия. Когато усетиш, че не можеш да направиш това, което искаш. Когато започнеш да се съобразяваш с ограниченията на тялото си. Когато се почувстваш затворник в тялото си. Същото е и усещането при болестта, но при нея често има повече надежда, тъй като ограничението е ненавременно и временно - очаква се да отшуми, да премине, да бъде преодоляно и отново да се върнем в усещането си за безтелесност. Появите на тялото през старостта са неумолими в невъзвратимостта на неговата невидимост. Макар и старостта да е възраст, в която могат да бъдат изпитани множество истински радости, тя е и възрастта на ограниченията, на съобразяването, на подчинението на желанията на духа на възможностите на тялото.

Болестта Алцхаймер, макар и най-често свързвана с остаряването на тялото, е резултат от настъпващите дегенеративни процеси в човешкия мозък. Тя е много повече болест на една особена част на човешкото тяло - мозъка, отколкото на всички останали. Ако в „нормалната“ старост тялото застига мозъка (днес често отъждествяван с човека като личност-интелект), то при болестта Алцхаймер, мозъкът (човекът) постепенно изоставя тялото. Тялото (като корпус) е здраво - липсват медицински оплаквания, свързани с функционирането на тялото (извън мозъка). Това, което отсъства е

⁷ A. Damasio, *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York, 2005, 248.

функционалността на мозъка и способността му да помни кои сме. Тялото не се появява като физическо ограничение на полета на мисълта, а напротив - паметта като мисъл си отива, а това, което ни остава, е нашето здраво тяло. Това, което става видимо, е липсата на ясно декларирано и саморазказващо се съзнание с история. Налице е не толкова застигане на човека (самоличността, паметта) от неговото тяло, а връщане на човека в, до тяло (без автобиография, без памет). Тяло, което се е забравило като автобиографична личност, за да остане изцяло в своето настояще като преживяване „на парче”. Но тяло, което все още е човек⁸. Защото рационалността е също толкова важна за човешкостта, колкото и чувствата, емоционалната интелигентност и способността на взаимодействие с другите. „Да правиш нещо за” се приема за също толкова важно, колкото „да бъдеш с”, когато говорим за хора с деменция⁹.

2. Субективността като скитане

Заболяването Алцхаймер може да бъде разгледано в контекста на понятието за субект и неговата връзка с понятието за „грешка”. В българския език „грешката” е „цивилен” грях, престъпване на закона, на правилното поведение. Християнската етимология свързва грешката (като отклонение от типичното) с греха (като трансгресия към злото), търсенето (практика) - със службата, а впоследствие - и с дълга. Така дългът прониква в етиката, а етиката става по-малката сестра на правото (разликата между тях става все по-незабележима: и двете представляват системи от правила). Животът трябва да се движи по предварително начертания Път на истината. Грешката е нежелано и подлежащо на санкциониране отклонение от Истината. Човек има за цел да се запази в Истината. Да остане в нея. Да я разкаже чрез живота си.

Паралелно с тази деонтологична интерпретация на грешката, съществува и друга, според която това, което можем да наречем биография на човека, не е съвкупността от спазените от него правила, а скицата на неговите „отклонения” (в смисъл на „грешки”). Една от най-древните думи за грешка има гръцки произход - *ἀμαρτία*, *ас*, *η*, и се превежда като „спъвам се”¹⁰. На латински, от където произхожда и съвременната дума за грешка в английския език, етог се превежда като „скитам се” (*wandering*) / „отклонявам се” (*straying*). Субективността (личността) не е статичната ни връзка с Истината, която ни конституира като Субект (Декарт), а процесът на грешене, на скитане, на отклоняване (шляене, реене, отдалечаване, отплесване, изгубване, бродене, разсейване, отвличане) по улиците на живота (Фуко). Субектът не е нещо предварително, дадено веднъж завинаги (субстанция), което е конституент на света, а е непрекъснато конституиране (процес)

⁸ T. Kitwood, *Dementia Reconsidered: the Person Comes First*, Buckingham, 1997, 7, 54.

⁹ S. G. Post, *The Moral Challenge of Alzheimer Disease: Ethical Issues from Diagnosis to Dying*. Baltimore, 2000, 3.

¹⁰ G. Agamben. “The problem of subjectivity”, Lecture at the European Graduate School, 2009, достъпно на <http://www.egs.edu/faculty/giorgio-agamben/videos/the-problem-of-subjectivity/>

чрез практики на себе си в света. Ако субектът беше създателят на истината, то тогава как бихме се срещнали с етиката като практики по създаване на себе си.

Човекът е същество, което никога не е на правилното място¹¹. Той е непрекъснато грешащо същество. Способността му за грешката, а не подчиняването му на истината, го прави човек. Грешката като реене по улиците на живота е определяща за уникалността на нашата автобиография. Линиите на скитане в света очертават субективизацията като процесуална алтернатива на идеята за субекта. При Фуко субектът не е ерозирал до отвореност към света (Хайдегер), а се идентифицира със своята непостоянност, със способността си да се отклонява, да се отплесва, да се разсейва по различни и непредвидими линии¹². Поради това символът на човешкия живот не е стройното дърво, при което всички отклонения следват ясен алгоритъм, а ризома - плетеница от объркани и изгубили реда си корени (Делюз). Не познанието, което ни води към истината, е определящо за субективността, а освободеният от нормата процес на скитане сред нещата, които ни се случват. Субектът като фиксация е опит за овладяване на субективността като процес. Възщност липсва субект – ние откриваме постоянно отричаща (променяща, отклоняваща) се субективност.

Когато липсва субект, който да каже истината (тъй като субективността е процес на скитане), то и самата Истина трудно би могла да оцелее. Липсата на предварително даден субект, познаващ истината, застрашава самата идея за истината, показвайки нейната неоснователна претенция. Скитане без скитащ (скитник), реене без (задължително) търсене (на Истината). Истината не е научен проблем (познание), а етически (взаимодействие). Въпросът за истината може да бъде поставен в точките на пресичане на скитащите субективности. Те съществуват извън някаква предварително дадена карта (съществуването на такава винаги би било субективно и произволно), а случването им изгражда социалните взаимодействия. Философията е начин на живот¹³, изкуството да се живее, а не доктрина, система от постулати. Грижата за себе си, работата върху себе си е същността на живота. Етиката не е код от правила, а императив за грижа за себе си, превръщайки живота си в произведение на изкуството. Етиката е „етос“ - обитаване на линии на отклонения, а не подчиняване на външно дадени правила.

След като субектът е само нормативна маска, за да бъде скрита неуловимостта на субективността, човешкият живот се оказва без автор (субект). Той включва в себе си различни линии на отклонения, разнопосочни субективизации, обединени от „живеещото“ тяло. Авторът е юридическа и социална фикция¹⁴. Реално е само тялото, възплътеността или по-точно „плътността“ като „плътност“ (на рисунката от отклонения), тъй като „възплътеността“ предполага някой, който да бъде въ-плътен. Човешкият живот е произведение на изкуството без автор. Субектът може само условно да бъде изолиран,

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ P. Hadot/ A. Davidson, *Philosophy as a Way of Life: Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*, 1995.

¹⁴ М. Фуко, „Що е автор?“, *Литературен вестник*, 1991, бр. 21.

отделен от живота в една външна, авторска позиция. Човешкият живот не е предварително зададен наратив. Не е резултат, който да съществува, докато протича Процесът (всъщност са налице множество паралелни процеси). Не е и следа, която да остава след това кълбо от процеси. Не субектът е предзададен автор на поведения в света, а светът и случващото се в него пресъздават и възобновяват субективността като процес.

Светът продуцира субекта като непрекъснат процес на трансформация - едновременно създаващ и създаван. Азът не е свързан със света. Азът е връзката, сама по себе си. „Създаването” на субекти, изкарани „отвън” (извън потока на живота), става чрез различни „хватки”, наричани от Фуко „захвати на властта”. Властта създава автори (субекти), които да наказва и управлява, като ги „хваща” и „изважда” от процесите на субективността. Едни от най-мощните хватки се целят в човешкото тяло – удобна „дръжка”, за която може да бъде „хванат” и „издърпан” подчинен на реда субект. Тялото е най-очевидният топос, около който се случват процесите на субективността. Властовото му оформяне като „дръжка”, като „закачалка” на оформен субект изисква ясен въвеждането на „стандарт за тяло”, конвенция за границите, параметрите и нормите на тялото. Властта трябва да се подсигури, че всяко тяло ще може да бъде „хванато” и формата му ще съвпада с пръстите на контролиращата ръка. То трябва да има очаквана морфология (цялостен „човешки” силует), измерими физически параметри (тегло, възраст, пол) и проверяеми състояния (здраве и дефинирани болести), които да са разпознаваеми за властта и използвани от нея, за да се създаде отговорен правен субект. В този контекст, „правата на човека” са залъгалка и официално оправдание за конституирането на субект, който да бъде държан в система. Така автоконституирането (непрекъсната автоактуализация) като процес на скитане се прекъсва от замразяване на процеса на субективността в предварително изкована от закона шампа – ражда се Правният субект. Но правният субект трябва да се „удържа” в себе си, разчитайки на „собствени” ресурси. За да бъде стабилна опора на реда, той трябва не само да бъде разпознаван от властта, но и непрекъснато да си спомня за себе си като запазваща се сметка, по която се „натрупват” определени права (дебити) и задължения (кредити) спрямо реда. Така се ражда паметта.

3. Човекът – въпрос на памет?

В зависимост от своето естество и начина на формирането си, паметта се разделя на експлицитната (декларативната) и имплицитна (процедурна) памет¹⁵. Експлицитната памет представлява рефлексия на определени събития, които са се осъществили извън субекта – това са спомените за случилото се с или около него (склучване на брак, завършване на училище, избухване на война, смърт на близък и пр.). Имплицитната памет осигурява участието на човека в събитията, изграждащи неговата експлицитна памет – това са навиците на тялото и способността му да бъде субективност (способността да се

¹⁵ A. Baddeley, “What is Autobiographical Memory?”, *Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory*, ed. by M. A. Conway/ D. C. Rubin/ H. Spinnler/ W. A. Wagenaar, Dordrecht, 1992, 14-15.

движи в пространството, способността да регулираме пулса и кръвообръщението си, способността да реагираме на внезапна опасност преди нейното осъзнаване и пр.). Болестта Алцхаймер разрушава автобиографичната памет като вид експлицитна памет. Болният от Алцхаймер не може да отговори на изискването за уловена във времето личност. С напредването на болестта той загубва способността си да подрежда хронологически спомените си - да ги поддържа като своя автобиография (той не успява да декодира дори и най-скорошните си спомени в контекста на своята автобиография¹⁶, която постепенно му убягва), като паралелно с това спомените му постепенно избледняват като интензитет и намаляват като количество¹⁷. Той губи способността си да разпознава своите спомени като епизоди от един и същ наратив. Човек съхранява информация за живота си под формата на периоди от време (епизоди, събития) и времеви и пространствени връзки между тях – тази негова способност се обозначава като епизодична (експлицитна) памет¹⁸.

Макар и да губи своята автобиографична (експлицитна) памет, болният от Алцхаймер, запазва своята имплицитна (процедурна) памет – навикът (телесното знание) за изпълнение на определени действия, което е натрупано чрез опита (телесното повторение) и се е отложило в интенционалността на тялото. Болният може да участва в социално взаимодействие, но последното е освободено от автобиографичен контекст. За това ще стане въпрос в края на изложението. Нека се върнем на експлицитната памет.

За да установим какви са конкретните паметови „поражения” на болестта Алцхаймер, нека разгледаме по-подробно характеристиките на експлицитната памет. Всяка съхранена в експлицитната памет информация има своя ситуационна (пространствено-времева) специфика – тя винаги е подредена спрямо другите спомени, има свое място и дата, винаги се появява в контекста на „преди това случилото” и „след това случилото се”. Всеки спомен в експлицитната памет съдържа два компонента: среда (*setting*) – мястото и времето, в което се появява събитието, включително персоналното значение на това място и време, и фокусиран елемент (*focal element*) - изразено случващото се в средата, това, което се откроява на нейния фон¹⁹. Без съществуването на средата (*setting*) е невъзможно разпознаването на фокусирания елемент (*focal element*). Средата, в която се случва събитието, се обозначава и като контекст, който може да бъде разделен на външен (*setting*) – мястото и времето, в което се е случило събитието, и

16 Паметта се разглежда от Конт-Спонвил, в традицията на Св. Августин и Бергсон, като инструмент за събляване на личната история, даваща идентичност на всеки човек. Когато отговаряме на въпроса кои сме, обикновено „трябва да разкажем живота си”: „ще говориш за миналото си, ще ни разкажеш своята история и това е единственият начин да ни разкажеш кой си действително. ... Аз съм това, което съм бил или което е останало от това, което съм бил: Аз съм бях”. Духът – „това е паметта: да кажа кой съм, означава да разкажам живота си, да споделя спомените си” [А.Конт-Спонвил/ Л. Фери, *Мъдростта на модерните. Десет въпроса за нашето време. Есета*, София: Прозорец, 2003, 46].

17 P. Fromholt / F. Steen, “Larsen Autobiographical memory and life-history narratives in aging and dementia (Alzheimer type)”, *Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory*, 419.

18 E. Tulving, “Episodic and semantic memory”, *Organization anti memory*, ed. by E. Tulving/ W. Donaldson, New York: Academic Press, 1972, 385; S. F. Larsen, “Personal Context in Autobiographical and Narrative Memories”, *Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory*, 53.

19 E. Tulving, *Elements of Episodic Memory*, Oxford, 1983, 142-143.

вътрешен (*cognitive environment*) – особеното състояние, в което се е намирало лицето, когато събитието се е случило²⁰. Контекстът се явява определящ за всеки спомен. Без него споменът престава да съществува. Споменът може да съществува само като част от моето минало²¹. Средата, в която се случва всеки спомен, е Азът, който може да не е в центъра на събитието, но винаги присъства в него.

Експлицитната (декларативна) памет, в зависимост от своя контекст, може да бъде разделена на епизодична – такава с персонален контекст (*setting*), и семантична – деконтекстуализирана. Семантичната памет, в зависимост от своето съдържание (*focal element*), може да бъде знание за автобиографичен факт, – когато има персонално съдържание (отнася се до определен човек), или обективно познание – когато няма персонално съдържание (отнася се до природни закони). Епизодичната памет²², от своя страна, в зависимост от това дали основният факт (*focal element*) е персонален, се разделя на автобиографична и наративна. Автобиографичната е памет с персонален контекст (*setting*) и персонално съдържание (*focal element*). Наративната памет е памет с персонален контекст (*setting*) и неперсонално съдържание (*focal element*)²³.

Както бе посочено и по-горе, болният от Алцхаймер загубва своята експлицитна памет във всичките ѝ компоненти и разновидности, запазвайки своята имплицитна (процедурна) памет. Той не може да разкаже своята история според изискванията на един логически наратив, но може да живее заедно с хора, които не разпознава като част от своята автобиография. Това е и причината за възникването на неговите затруднения в едно общество, почитащо епизодичната и „забравило“ имплицитната памет. Болният от Алцхаймер губи не само спомените за собствената си автобиография (т. нар. персонално минало – контекстуализиран спомен с персонално съдържание), но и спомените си за публични (исторически) събития – събитията, които са настъпили „общо“ за всички хора, живеещи в съответния исторически момент. Ако при персоналните (автобиографичните) спомени – спомените с персонален контекст и персонално съдържание, съществува т. нар. ефект на близост (болният от Алцхаймер си спомня по-добре по-скорошните събития въпреки развитието на болестта), съвременните изследвания установяват, че такъв ефект не се наблюдава при публичните (историческите) спомени – спомените без персонално съдържание. Те избледняват и се заличават с еднаква честота, независимо от тяхната скорошност. Тези данни от изследванията показват особено тежкото изтъняване на хоризонта на историческите събития за болния от Алцхаймер²⁴.

²⁰ S. F. Larsen, “Personal Context”, 55, 57.

²¹ W. James, *The principles of psychology* Vol. I, New York, 1890, достъпно на <https://archive.org/stream/theprinciplesofp01jameuoft#page/650/mode/2up>

²² Ларсен обозначава епизодичната памет, в сравнение със семантичната, (която съхранява само събитието без неговия персонален контекст), като „познавателен лукс“, който дава значителни поведенчески и ментални предимства в еволюционното развитие на човека.

²³ S. F. Larsen, “Personal Context”, 61.

²⁴ P. Fromholt / F. Steen, “Larsen Autobiographical memory”, 420.

Човекът с деменция тип Алцхаймер не може да се самодефинира като нещо цялостно (събрано), като субект с идентифицираща го автобиография. Това могат да направят за него другите, но не и той самият - пред тях. Забравата пречи на конструирането на субекта. Субектът, който е улов на паметта, не може да бъде достояние на болния, изгубил паметта си. Неговият живот е престанал да бъде част от една подредена (и непрекъснато преподреждаща се със съзнание за запазване) цялост. Болният не може да се извлече (конструира) от миналото като екстракт от биографичен смисъл. Той съществува като скитане „тук и сега”. Отклонение, което не претендира да бъде субект. Отклонение, което се случва инцидентно, всеки ден, загубвайки дори характера си на отклонение, тъй като липсва Път („клон”), по отношение на който движението да бъде определено като „от(-)клонение”.

Болният от Алцхаймер е човек без история. Абиографичен човек. Но и човек без бъдеще. Той има аисторическо съществуване²⁵. Ако използваме предложената от Антонио Дамазио²⁶ система на Аз-а, включваща протоаз (първични емоции, сред които и елементарното чувство, че си жив; невронно описание на относително стабилните аспекти на биологичния организъм), рудиментарен (ядрен) Аз (азово „ядро”, изразяващо се в способност за самостоятелни действия; протоаз, модифициран в резултат от установяването на взаимодействие между организма и обект, който трябва да се познава) и автобиографичен Аз (Аз с биографични знания, свързани с миналото и с предполагаемото бъдеще), бихме могли да твърдим, че Болният от Алцхаймер е запазил своя протоаз и рудиментарния си Аз. Болестта е поразила (отнела) автобиографичния Аз, който Дамазио нарича „социалната и духовната съставка на самоличността” – „персоната”. Останало е това, което Дамазио обозначава като „материалната съставка на самоличността” – „Азът-като-обект”. Дамазио признава, че освен автобиографичният Аз, в изграждането на познаващия Аз участва и „ядрото”, което придава на мисленето допълнителни субективни нюанси. На рудиментарно („ядрено”) ниво Азът съществува като „спонтанно съчетание от „образи”, проявяващи се последователно за някакви си мимолетни мигове”, сравняван от Дамазио с най-прост музикален дуел (между организма и обекта на възприемане) или дори като камерен ансамбъл, „но и в двата случая се правя чудесно без диригент”.

Автобиографичният Аз е диригентът, който функционира като „наративно мозъчно устройство” - диригент, който не съществува предварително, а се появява в определен момент, сред като симфонията започне да звучи. Истинското чудо на човешкото съзнание, разглеждано като грандиозна симфонична творба, е „в това, че и партитудата, и диригентът стават реалност едва когато и животът се разгърне. Самите координатори не са някакви мъдри митични хомункули, способни да тълкуват (и предугаждат) всяко наше действие. Но пък се справят чудесно, тъй като сглобяват и една невероятна виртуална

²⁵ Пак там, 419.

²⁶ А. Дамазио, *Изграждане на съзнателния мозък*, София, 2014, 35, 209-210.

вселена, в чийто център поставят... протагонист” - Азът („азовият процес”), който наблюдава и удостоверява случващите се мисловни процеси²⁷.

Интерес представлява обстоятелството, че мозъчната смърт, според юридическата ѝ дефиниция, е свързана с установяването на трайно и необратимо прекратяване на функциите на мозъчния ствол (чл. 9, т. 1; чл. 13, ал. 1 и ал. 2; чл. 14, чл. 15, чл. 17, ал. 2 и Приложение № 1 към Наредба № 14 от 15.04.2004 г. за медицинските критерии и реда на установяване на смърт). Мозъчният ствол²⁸ се свързва с фундаменталната способност да изпитваш чувства (част от т. нар. протоаз), докато мозъчната кора – със способността за съзнателно мислене, с която се свързват ядреният Аз и автобиографичния Аз²⁹. За юридическото признаване на ролята на чувствата (способността да имаме такива) при определяне на човешкото свидетелства обстоятелството, че преустановяването на функциите на мозъчния ствол за правото е равнозначно на смърт, докато преустановяването на функциите на мозъчната кора е форма на мозъчна увреда, която човекът и неговата правоспособност преживяват.

Проблемът със смъртта е автобиографичен проблем. Драматизмът на умирация е в обстоятелството, че това е радикалният край на неговата автобиография. Не умира просто един организъм, едно тяло. Не умира дори и един момент, едно настояще (това се случва непрекъснато). Свърша една автобиография. Една значима като човешка история. Този край на една личност изисква преобразяване и интегрирането ѝ в паметта на другите. Може би хора без памет, без автобиография, не изпитват онзи страх от смъртта, както помнещите.

Може би за едно малко дете, което все още не познава себе си като история, смъртта не е такъв проблем, какъвто е за един възрастен.³⁰ Детето, подобно на болния от Алцхаймер, е човек без история (макар и с произход). За разлика от него, обаче, то все

²⁷ Пак там, 37.

²⁸ За който Дамазио казва че е „вечно включен в тялото”, тъй като протоазовите структури в мозъка са „запоени” към тялото „и по-точно, към онези телесни части, които непрестанно бомбардират със сигнали мозъка, за да бъдат на свой ред бомбардирани от него и по-този начин да се получи резонанс”, тялото е „скалата, на която е издигнат протоазът” [Пак там, 37, 34]. Способността за изпитване на определени чувства се свързва по-специално с трактус солитариус и парабрахиялното ядро като части на мозъчния ствол [Пак там, 98, 102-103]. Като доказателство за това свое твърдение Дамазио посочва запазването на способността да се изпитват чувства при хидроенцефалиците – деца, родени с непокътнати мозъчно-стволови структури, но лишени от церебрален кортекс, таламус и базални ганглии (без мозъчна кора). Макар и възможността за изпитване на такива чувства да е „доста скромна”, тя ги различава качествено от пациентите във вегетативно състояние. Това твърдение е в още по-голяма степен валидно при болните от Алцхаймер.

²⁹ Пак там, 34, 97-98, 223, 225.

³⁰ Вж. например [K. Faulkner, “Children's Understanding of Death”, *Hospice Care for Children*, ed. by A. Arm/ S. Goltzer, New York: Oxford University Press, 1993, 10], където се посочват 50 изследвания относно начина, по който децата разбират смъртта. Приема се, че децата започват да различават дали нещо е мъртво през третата си година. До шестата си година обаче рядко мислят за собствената си смърт [K. Faulkner, “Children's Understanding of Death”, 12; M. M. Mahon, “Death in the Lives of Children”, *Children's Understanding of Death from biological to religious conceptions*, ed. by V. Talwar/ P. Harris/ M. Schleifer, New York: Cambridge University Press, 2011: 63].

още няма история³¹, но всички смятат, че го чака бъдеще. Детето е човек с антиципирана биография. Човек, от когото се очаква автобиография. То няма памет не защото забравя, а защото все още не е живяло. Животът му не е подреден, тъй като не се е случил. Смъртта му отнема едно бъдеще, което е проектирано от другите (възрастните). Детето не помни себе си като история. То е бурно настояще, което се опитва да свикне с налаганото от родителите му разпределение на времето в минало, настояще и бъдеще. След като няма достатъчно дълга назад във времето история, която да стане негова автобиография, детето не може и да предвиди своето бъдеще като възможно продължение на тази история. Когато детето започне да подрежда случващото му се в своя автобиография, благодарение на развиващата се дълготрайна памет³², то започва да се страхува за своята автобиография. То разбира залога на своя живот. Безпощадността на смъртта. Едва когато човек има автобиография, смъртта има какво да му отнеме. Всяко минало поражда страх за бъдещето. С нарастването на автобиографията (спомените) ни се задълбочава връзката ни със света, желанието ни да останем в него, за да разкажем докрай себе си или дори да продължим да разказваме за себе си до безкрай. Смъртта ни изтръгва от това пропадане в живота, отнема ни обекта на нашата привързаност. Паметта ни дава пълноценен, нюансиран, богат живот, който си струва. Но тя ни дава и притеснението от неговата неизбежна загуба. Загуба, за която всеки един от нас знае, щом научи за смъртта. Загуба, която е толкова по-болезнено чакана, колкото по-трудно човек интегрира смъртта си като смислена част от своята автобиография. Когато искаш да живееш не просто достатъчно, а колкото се може повече и дори вечно, смъртта не успява да намери своето място в историята, която като човек разказваш за себе си. Така тя се превръща в невидим, но и неумолим враг на идеята за живота като история без край.

Разпадът на автобиографията при болния от Алцхаймер, загубата на паметта, когато не отнема настоящето на човека, му дава живот, който не е застрашен от смъртта. Живот, който разполага единствено с неоставашото настояще. Живот, който става автобиографично безполезен. Невградим в историите на другите. Човекът, който до вчера беше баща, брат и колега, днес не може да различи своето отражение в автобиографиите на своите познати и близки. Не е способен да споделя общо минало с тях. Въпреки това той може да страда и да се радва от хиляди дребни неща, които макар и без автобиографично значение, изпълват ежедневието на живота на всеки човек. Загубилият своята памет е притежание на ежедневието на живота. Той е невидим за автобиографията. Не може да отговори на нейната нужда от наратив. Единствено лечението му може да има някаква история като опит да се върне обратно в тялото една прекъсната автобиография.

³¹ Смята се, че най-ранните спомени са от периода между втората и четвъртата година от живота на човека [D. Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older. How Memory Shapes Our Past*. New York, 2004, 15]. Но при възникването им тези спомен са без наратив и в този смисъл са автобиографично непълноценни. Още повече че голяма част от тях са заличени от т. нар. детска амнезия, която засяга спомените до 6-7 годишна възраст и на която пръв обръща внимание Фройд.

³² E. R. Kandel, *In Search of Memory: The Emergence of a New Science of Mind*. New York, 2006, 238.

4. Забравата и изкуството

Постепенната загуба на паметта може да бъде разгледана като своеобразно антиизкуство - изкуство, което заличава и деконструира своя автор, превръщайки го в хаос от отклонения. Ежедневни. Несвързани. Объркани. Но автентични. Това е изкуство без правила. Изкуство срещу правилата. В този смисъл то е нещо по-страшно от изкуството. Антиизкуство. Болният постепенно загубва представата за своето минало и за себе си. Субектът все по-трудно може да бъде хванат. Дори от самия себе си. Изследванията показват, че през развитието на болестта човек запазва някакъв вид познание за себе си (самосъзнание), осъзнавайки болезнено своите паметови неспособности и опитвайки се да ги компенсират чрез признаването им и чрез фаворизиране на скорошните спомени, но не и чрез фабулизация (произволно измисляне на контекст и история, която запълва липсващите спомени). Тези т. нар. метакогнитивни способности се губят в последните фази на заболяването³³.

Знанието, че едно лице ще загуби паметта си, се възприема от болния и от неговите близки като знание за това, че той ще престане да съществува като личност – посочва се, че използването на думите и разбирането остават, но изчезват чувствата и дълбочината. Всъщност изчезва общият автобиографичен контекст – миналото на участниците в разговора не резонира в думите им, употребата на последните е подобна на звука, който издават струните, които не са настроени правилно³⁴. Болният губи своите очертания и „хващаемост“, но продължава да съществува като поредица от „отклонения“, като непредвидима и непрекъснато променяща се субективност. Не става въпрос просто за разстройство на личността, каквито биха могли да бъдат множество психични заболявания. Субектът е престанал да съществува. Отклоненията вече не са част от „девиациите“ на субекта, а са освободени от авторство действия „тук и сега“ Те са просто това, което са. За тях няма вина. Болните от Алцхаймер не само не могат да бъдат обвинени – тъй като липсва субект, който да бъде наказан, но те не подлежат и на лекуване – тъй като липсва „някой“, който да бъде „изправен“ до наличната си автобиография. Съществуват единствено откъслечни действия, „естествена“ и променяща се воля, интуитивно предусещане, телесна интенционалност. Всички те не са годни „субекти“ нито за наказание, нито за лечение. „Субективността“ като процесуалност, която не може да бъде „събрана“ в „субект“, се оказва твърде пластична и децентрализирана, за да оправдае категорична реакция по „изправяне“ – поправяне чрез наказание или чрез лечение.

Това е и причината за трудната интеграция на болните „без памет“ в нашето общество на паметта. Наративната психология на личността определя паметта като

³³ P. Fromholt / F. Steen, „Larsen Autobiographical memory“, 424.

³⁴ D. Draaisma, *Why Life Speeds Up As You Get Older. How Memory Shapes Our Past*. New York, 2004, 236.

специфичен психологически медиум, в който Азът се конструира като автобиография³⁵. Западната култура проявява особена „автобиографична чувствителност“ – свидетелство за това е и широкото разпространение на романа като литературен жанр, в който познаваме другия чрез разказа на неговата история³⁶. Аз-ът се концептуализира чрез паметта³⁷. Определящо за това, което сме, е на първо място това, което помним, и едва във връзка с него – и това, което сме забравили. Загубата на паметта е неспособност за самоконструирание, т. е. за формиране на наративна (можеща да разкаже за себе си) личност. Заболяването Алцхаймер се разглежда като такова, което може да доведе до деменция („слабоумие“) и да стане причина за поставяне на лицето под запрещение (невъзможност да изразява самостоятелно валидна правна воля), а най-вероятно - и до изолирането му в домове за социални грижи (невъзможност да определя самостоятелно жизнената си среда). За да бъде поставен под запрещение, болният от Алцхаймер трябва да „покрие“ освен медицинския и един юридически критерий – състоянието му, причинено от забравата, трябва да е причина той „да не може да се грижи своите работи“ (чл. 5 от Закона за лицата и семейството). Забравянето е основен процес на мозъка, който позволява съществуването на спомените и поддръждането им в автобиография. Но освен „здравословното“, терапевтичното забравяне, съществува и забравяне, което е разглеждано от общността като патологично и асоциално – това е забравянето, което не позволява на човека да бъде субект, полагащ грижа за собствените си работи. За да бъде такъв субект, той трябва да разполага с идентичност, „подкрепена“ с подредена автобиография, която да му позволява въобще разграничението „свои-чужди“ работи. В противен случай той не може не само да бъде автор на своя живот, но отпада и като съавтор на всички останали в изграждането на общия (социален) свят³⁸.

Предлаганото от правото „запрещаване“ (забраняване) е единственият начин за отричане, след като в случая са невъзможни нито наказанието, нито лечението. Ако последните две предполагат субект, към когото да се обърнат, забраната (запрещението) е действие по заличаване на субекта. В този смисъл то може да бъде насочено и срещу една разпадаща се (отклоняваща се) субективност, каквато може да разпознаем при болните от Алцхаймер³⁹. Но това е една политика не просто на отнемане, а и на изключване. Политика на създаване на нова форма на „оголен“ живот⁴⁰. Всеки, който не може да се самоопредели като разказ, не е част от Нас. Не е някой. Паметта (помненето на себе си) се

³⁵ J. M. Fitzgerald, „Autobiographical Memory and Conceptualizations of the Self“, *Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory*, 100.

³⁶ Пак там, 101.

³⁷ A. Baddeley, „What is Autobiographical Memory?“, 16.

³⁸ Болният от Алцхаймер не може да бъде съавтор с мен в нашата обща история (авторството в случая винаги е неделимо). Той може да бъде част от интериора на сюжетната линия, но тъй като не помни себе си, не може да „пише“ тази история, знаейки нейната фабула.

³⁹ В този смисъл се апелира „да видим човека зад мъглата на болестта“, мъгла, която разколебава личностните граници, но не отнема човешката същност; J. Zeisel, *I'm Still Here*, 2.

⁴⁰ Дж. Агамбен, *Ното sacer: суверенната власт и оголеният живот*, София: Критика и хуманизъм, 2004, 17-18.

оказва своеобразен праг за допускане до общността на субектите, до кръга от тези, които могат да се управляват автономно. Неспособността за експлицитна памет е основание за отказ на достъп до общността.

Болният от Алцхаймер, обаче, все още е тук⁴¹. Той е част от света, който делим с него, макар и без да споделяме обща история. Дори и без достъп до своята експлицитна памет, той може да бъде достъпен за нас. Днес все по-често се използват нови методи за комуникация с болни от Алцхаймер посредством различните форми на изкуство, в които се проявява имплицитната памет - музика, изобразително изкуство, поезия⁴². Изкуството е възможно и без история. За него често е достатъчна интенцията на тялото, рутината на навика. Изкуството може да е ирационално и (въпреки това) споделено, анаративно и (въпреки това) истинско преживяване. Такова може да бъде и човешкото взаимодействие. Взаимодействие, което е възможно и отвъд експлицитната памет. Болните от Алцхаймер, чийто брой се увеличава всекидневно, отправят едно от сериозните предизвикателства в застаряващите „западни” общества – предизвикателство към способността ни да бъдем с другостта, независимо от това дали можем да я разпознаем като конкретен друг. Да бъдем заедно, без да дефинираме кои сме. Да запазим солидарността дори и след идентичността.

⁴¹ Вж. J. Zeisel, *I'm Still Here: A New Philosophy of Alzheimer's Care*, London, 2009.

⁴² G. M. Glazner (ed), *Sparkling Memories: The Alzheimer's Poetry Project Anthology*, 2005.